

А. Ж. Курманаева

Особенности и основные виды официально-делового стиля

В данной статье анализируются особенности официально-делового стиля казахского языка, его основные виды, в частности язык административно-канцелярского подстиля.

A. J. Kurmanaeva

Features and major types of official-business style

This article analyzes the features of the official-business style of Kazakh language, its basic types, in particular, the language of administrative-clerical sub-genre.

Ж. Қ. Құлмаммырова,

ЕҰУ Халықаралық қатынастар факультеті,
Шығыстану кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

АНЫҚТАУЫШ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ АРАБ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тілдік даму оның қолданылыс аясы мен аймағының кеңдігінде. Алғашқы деректері б.з.д. 3-2 мың жылдықта жатқан тіл – табиғат әлемі секілді санқырлы зерттеуді қажет ететін құрылым. Араб әдеби тілінің классикалық түрі V-VI ғ. қалыптаса бастап, VII ғ. Құран тілінде қаланса, түркологияның Отаны – араб халифаты. Өйткені араб халифатындағы ғылымның түрлі саласының дамуына түркі тектес ғалымдардың да қосқан үлесі мол болған. Қазақ тіл біліміндегі әлемге әйгілі тұңғыш ғылыми еңбек түркілік зерттеулермен байланысты XI ғасырдағы М. Қашқаридің «Диуани лұғат әт-турк» еңбегінен бастау алып, XIX ғасырда қазақ тіл білімінің ғылыми жүйесін қалаған реформатор А. Байтұрсынұлы еңбектері негізінде орныққаны мәлім.

Қазіргі қазақ тілі мен он төрт ғасырлық тарихы бар классикалық араб тілі грамматикалық жүйесіндегі علم النحو синтаксис – сөз таптарының сөйлемдегі орын тәртібін, қызметін, өзара байланысу амалдарын зерттейтін ғылым. Ал «синтаксистік категория тілдегі сөздердің бір-біріне тәуелділігі, байланыстылығы туралы белгілер жиынтығы» [1, 93 б.]. Қазақ тілі грамматикасында **анықтауыш** болу – сын есімнің негізгі қызметі екендігі дәлелденген. Ал қазіргі араб лингвистері тілдегі анықтауыш – ол сын есім деп, الصفة - сын есім (сипат) мен النعت - анықтауыш терминдерін **абсолюттік синонимдер**, яғни олар мағынасы және қолданылуы жағынан бір-біріне толық сәйкес келетін сөздер екендігін атап көрсетеді. Тілші-ғалым М. Ризқ: «Сын есім (сипат) мен анықтауыш терминдері Си-ба-

уайһидің «әл-Китаб» еңбегінде синоним ретінде қолданылғанын көреміз. Алайда сын есім термині морфологияда туынды сөз таптарға қатысты, ал анықтауыш термині синтаксисте қолданылуына қарағанда, грамматикада анықтауыш термині сын есім (сипат) терминінің жалпы мағынасын білдіреді» [2, 43, 194 .ص], – деген ғылыми тұжырым жасайды.

Қазақ тілінде «анықтауыш, біріншіден, анықтайтын сөзінің заттық не пысықтауыштық сапасын қосымша, жанама қасиет ретінде айқындауына байланысты айқындауыш болып бөлінеді. **Анықтауыш** анықтайтын сөзінің **алдында** тұрып, оның өзіне тән, басқа заттан ерекше сынын, сапасын білдірсе, **айқындауыш** анықтайтын сөзінен **кейін** тұрып, көбінесе оның лексикалық мағынасын, мүшелік қызметін басқа сөздермен дәлелдеп толықтырады немесе қосымша, көлденең сапасын көрсетеді» [3, 183 б.].

Демек, екі тілде де сөйлемде анықтауыш қызметін атқаратын сын есім – зат есіммен тіркесіп, оның әртүрлі белгілерін атрибуттық қатынаста көрсететін синтаксистік категория. Ол әрдайым анықтайтын сөзімен тығыз байланыста жұмсалып, зат есімге тән сындық, сандық, көлемдік, салмақтық қасиетті білдіреді. Алайда екі тілдің негізгі айырмашылықтары анықтауыш құрылымында.

Араб тілінде اسم مشتق - анықтауыш اسم مضاف - туынды және اسم جامد - түбір сөздерден тұрады. Түбірі етістіктен болмаған түбірлерге حَجَر - **тас**, درهم - **dirham**, مصر - **Мысыр** сияқты т.б. сөздер, ал туындыларға اسم المفعول - негізгі есімше, اسم المفعول - ырықсыз есімше, الصفة

صيغة المبالغة - сапалық сын есім, صيغة التفضيل - күшейтпелі шырай, اسم التفضيل - салыстырмалы шырай мен مصدر - қимыл есімдерінен (масдар) жасалған туынды сөздер жатады [4, 561-562.ص].

Мысалы, كان الفارابي معلما عليم - әл-Фараби *білгір* ұстаз болған; أنت رجل عدل - Сен *әділ* кісінің сөйлемдерінде ұстаз, әділ сөздері зат есіммен қиыса байланысқан. Қазақ тілінде де бір ғана түбірден, негізгі немесе туынды түбірден тұратын сын есімдер *дара сын есім* деп аталады.

Араб тілінде جامد - түбір сөздердің сын есімге айналуы бұл категорияның қиысу заңдылықтарына бірқатар өзгерістер енгізеді. Ал қиыса байланысу қағидасына الصفة - сын есім жалпы есімдерге тән белгілі хал артиклін қабылдай алу ерекшеліктерімен қатар, үнемі الموصوف - зат есімнен кейін етістікше септеліп, көптелуі жатады [4, 566.ص].

الصفة - сын есім *септік* (атау, табыс және ілік септіктері); *тектік* (әйел немесе ер тегі); мөлшерін білдіретін *түр* (жекеше, екілік, көпше түр); *хал* (белгілі мен белгісіздік) категориялары арқылы зат есімнің синтаксистік белгілерімен *қиыса* байланысып тұруы қажет. Демек, араб тіліндегі релятивті сипаттағы грамматикалық категориялар сөзөзгертім (түрленім) форманттарының қатысы арқылы жасалады.

Қазақ тілінде айқындауыш анықтауыштың ерекше бір түрі. Айқындауыш айқындалатын сөз зат есім болса, оның қай зат, не оның қай бөлшегі мен қай тобына, қай түріне жататын зат екенін білдіріп, сөйлемде белгілі бір мүшенің заттық, мекендік, мезгілдік т.б. мағынасын басқа сөзбен түсіндіріп, нақтылап көрсететін сөз я сөз тіркесі. Айқындауыш айқындайтын сөздерімен тұлғалас, қызметтес болып келеді.

Айқындауыш пен анықтауыштың ұқсас жерлері мен айырмашылығы төмендегідей:

1) анықтауыш өзі анықтайтын сөзінің алдында келсе, айқындауыш соңынан келеді;

2) анықтауыш сөйлемнің түрлаусыз мүшесі қызметін атқарса, айқындауыш өзі айқындайтын мүшемен тұлғалас келіп, сол мүше тәрізді қызмет атқарады;

3) анықтауыш өзі анықтайтын сөзімен синтаксистік қатынастағы тіркес құраса, айқындауыш өзі анықтайтын сөзімен тіркес құрамай, оны мағыналық жағынан нақтылап, айқындайды;

4) анықтауыш өзі анықтайтын сөздерімен ұласпалы интонацияда айтылса, айқындауыш

мүшелердің өзіне тән ерекше үні, екпіні болып, жазуда тыныс белгілері арқылы ажыратылады.

5) айқындауыш өз ішінен қосалқы, қосарлы және оңашаланған айқындауыштар болып бөлінсе [5, 41 б.], анықтауыш та дара, күрделі және үйірлі болып жіктелген.

Күрделі анықтауыш құрамындағы сөздер өзара атрибутивтік қатынаста келу арқылы (алдыңғылары соңғыларын анықтап), басқа зат есімдерді анықтайды: *қара көк ат, ұзын бойлы жігіт*. Үйірлі анықтауыш құрамындағы сөздер бастауыш – баяндауыш ыңғайындағы предикаттық қатынаста тұрып, басқа зат есімдерді анықтайды: *Аласы аз қара көзі нұр жайнайды* (Абай).

Араб тілі грамматикасында зат есім *белгілі* болса, الصفة - сын есім оны айқындайды. Мысалы, جاء علي المجدد - *Ынталы Әли* келді десек, аттастардың ішінен кімнің келгенін сыны арқылы ажыратамыз.

«Түркі тілдері морфологиялық типологиясы жағынан агглютинативті тілдер тобына жатады және сөздің орын тәртібіне сай, атап айтқанда, әртүрлі тілдердегі сөздің орын тәртібінің типологиясы бойынша сөйлемдердегі сөздің орын тәртібінің типі, сөйлем мүшелерінің негізгі типті құрылымы субъект-объект-етістік (SOV) болып саналады. Түркі тілдерінің тілдік құрылымдарында, яғни грамматикасында артикль жоқ деп есептеледі» [6, 222 б.]. Ал қазақ тілінде сын есім пысықтауыш, баяндауыш қызметін атқара алғанымен, негізгі анықтауыштық қызметінде жұмсалғанда тұлғалық жақтан түрленбейді, зат есім формасымен үйлеспейді де, қиыспайды, тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейтін сөз табы. *Жіңішке* ине мен *жуан* иненің аралығындағы *жуантық* инені *бәсең* ине дейді (Ғ. Мұстафин).

Грамматикада тектің болмауынан түркі тілдерінде сын есімді зат есімнен, үстеуден ажыратып алуға қиыншылық келтіреді. Мысалы: *Осынау қызыл мал ықтауға үлкен пана; Анау қызыл ағаш мал ықтауға пана;* деген екі сөйлемдегі «қызыл» деген сөздердің сыртқы пішіні түрлес. Екі «қызылдың» екеуінде де тектік (родтық) белгі жоқ. Бірақ сөз болған соң оның өзіне тән мағынасы, өзіне тән, басқаға жат морфемалары болады. Басқа грамматикалық категориялар сияқты сын есім де тарихи дамып қалыптасқан категория. Ал сын

есімнің зат есімді анықтауы – оның *негізгі* әрі *тұрақты* қасиеті.

Ғалым А.Байтұрсынұлы анықтауыш болатын алты сөз табын атап көрсеткен ғалым. Олар сын есім, зат есім (жалқы, жалпы), сан есім (есептік, реттік), есімдік, етістік (көбіне, есімше түрінде), үстеу. Ал араб тілінде اسم جامد - туындыға айналған түбір

есімдерге اسم المنسوب [исму-л-мансуб] - қатыстық (меншіктік, тек) сын есім, اسم الاعداد - сан есім, اسم الإشارة - сілтеу есімдігі, اسم الموصول - теңеу, اسم المنسوب - қатыстық есімдігі және т.б. категориялар жатады. اسم المنسوب - қатыстық сын есім ياء қатыстық жалғауымен жасалады. رأييت رجلا دمشقيا: منسوب الى دمشق - **Шамдық** кісіні көрдім сөйлеміндегі кісі сипаты Шам қаласына қатысты айтылып тұр. جاء رجلا أربعة - **төрт** кісі келді сөйлеміндегі сан есім сияқты қазақ тілінде де **Төрткіл** дүниені түгел аралады деген анықтауыштық сөйлемдер сияқты қазақ тілінде де синтетикалық тәсілімен жасалған туынды сын есімдер белгілі бір сөз таптарына жұрнақтар қосылуы арқылы жасалады. أكرم علي هذا - **Осы** Әлиді құрметтеймін; **осы** тәртіп өзгеріссіз орындалды; **Оспан мынау** қимылға тіптен сүйсініп кетті; رأييت رجلا أسدا، أوص: شجاعا - **Арыстандай** кісіні көрдім, яғни **батыр**; فلان - **пәленше** кісі **түлкідей**, яғни **қу**; الصفة - сын есім сұрау есімдігі астарында да келеді. أكرم رجلا ما - **қандай** да кісіні құрметтеймін сөйлемінде сипатталушы кісінің сыны белгісіздікпен келіп, мұндағы الصفة - сын есім осы белгісіздікпен қызықтыру немесе қорқыту мағынасын мақсат еткенде қолданылады. Ал жалпылау есімдері كل - күллі зат есім сипатының толықтануын талап ететін сөз ретінде келгенде қолданылады [4, 561-562. ص]. أنت رجل كل الرجل، الكامل في - **Сен ердің ерісің**. - **нақтылау** мәнінде: أمس الدابر لاي عود - **кешегі өткен** күн қайта оралмайды». «Қазіргі қазақ тілінде жүйріктің жүйрігі, ердің ері, күштінің күштісі дегендегі бір сөздің қайталанып, өзара матаса байланысуындағы *жүйрік*, *ер*, *күшті* сөздерінің ілік жалғауда бағыныңқы сыңарда жасалуы сөздердің қайталануы арқылы құралған анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестер» [7, 45-46 бб.]. Ал әртүрлі сөз таптарынан жасалатын анықтауыштар (сын есім сияқты) мағыналық жағынан сапалық анықтауыш, меншікті анықтауыш болып екі топқа

бөлінеді. Қабыса байланысатын сапалық анықтауыштарға сын есім, сан есім, сілтеу есімдік, есімше, атау тұлғалы зат есімдерден болған анықтауыштар жатады. Матаса байланысқан меншікті анықтауышқа ілік жалғауында айтылған анықтауыштар жатады.

Араб тілінде анықтауыш сөйлемдер есім немесе етістік сөйлемнен тұрса، شبه الجملة - сөйлемшелер ظرف - үстеу немесе جار ومجرور - ілік септігіндегі сөзден жасалады. Дара анықтауышқа қарама-қарсы есім яки етістік сөйлемнен құралған сөйлем анықтауыш сөйлем болады.

Анықтауыш сөйлемдер белгілі анықталушының анықтауышы болмайды, керісінше, белгісізге анықтауыш болып келеді. Егер сөйлем белгілі сөзден кейін келсе, ол пысықтауышқа айналады. «Анықтауыш есім немесе етістікті сөйлемнен жасалып, анықталушы белгісіз күйде тұрса, сөйлем анықталушының анықтауышы болып табылады. Ал керісінше, сөйлем есімді немесе етістікті болып тұрып, бірақ сипатталушы белгілі болып келсе, ол حال - пысықтауыш болғаны» [8, 578. ص].

Мысалы: جاء رجلٌ كتمان - **кісі келді** (етістікті анықтауыш). جاء رجلٌ أكرم علي هذا - **Әкесі жомарт** кісі келді (есімді анықтауыш). Анықталушы мен анықтауыш матаса байланысса سبببى - себептік анықтауыш болады. Ал هو رجلٌ حسنٌ خلقه - **ол кісінің мінезі жақсы** сөйлемінде - **жақсы** сөзі мінездің сипатын анықтап келген. Себептік анықтауыш анықталушымен синтаксистік белгілер арқылы байланысқан сынды баяндайды. Күрделі сөздер дара сөзге қарама-қарсы құрамда. Екі тілде де жалаң түбір мен түбірге жұрнақ жалғану арқылы жасалған туындылар дара сын-сипатқа жатады. Қазақ тілінде түбірлердің бірігуінен біріккен; тіркесуінен құрама; қосарлануынан жасалған қос сөздердің бәрі күрделі сын есім.

Сонымен, туыстығы алшақ араб және қазақ тілдерінде сын есім сөйлемдегі көрікті ойды білдіру үшін жұмсалып, негізінен зат есімдермен тіркесіп, *анықтауыштық* қатынаста жұмсалуға тиісті болған грамматикалық категория. Анықтауыш пен анықталушы немесе сын есім мен зат есім арасындағы өзара байланыс әр тілдің өзіндік грамматикалық ерекшелігін көрсетеді. Алайда, араб тілі грамматикасында сын есім анықтауыш ретінде синтаксисте, ал оның құрамына жататын категориялар морфологияда сөзжасамдық түр-

ғыдан жеке-жеке сөз таптар болып зерттелуімен ерекшеленеді.

1. Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Рауан, 1990. – 181 б.
2. محمد رزق شعي، الوظائف الدلالية للجملة العربية، دراسة لعلاقات العمل النحوي بين النظرية والتطبيق، مكتبة الآداب، القاهرة، ص 304، 1428 هـ - 2007 م.
3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 248 б.
4. مصطفى الغلالي، جامع الدروس العربية، الجزء الثاني و الثالث، ص 646، صيدا بيروت، مكتبة العصرية 2003 - 1423 هـ.

5. Жұбаева О. Қазақстанда және Қытайда жарық көрген қазақ грамматикаларының лингвистикалық сипаты // Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кіе, 2007. – Б. 7-54.

6. Сарсембаева Н.А. Артикльді және артикльсіз тілдердегі белгілілік/белгісіздік категориясы. – Алматы: Арыс, 2006. – 288 б.

7. Балқыбекова Ы. Қазіргі қазақ тіліндегі бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз байланыстары: фил.ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 1998. – 148 б.

8. جمال الدين ابن هشام الأنصاري، مغني اللبيب عن كتب الأعاريب، تحقيق محمد علي حمد الله، دار الفكر، الطبعة الأولى، 1412 هـ - 1992 م. 1016 ص

Кулмамырова Ж.К.

Синтаксические особенности определения в арабском и казахском языках

В статье были рассмотрены синтаксические особенности определения в арабском и казахском языках

Kulmamamyrova J.C.

Syntactic features of the definitions in the Arab and Kazakh

Article considers syntactic feature of definition in the Arab and Kazakh

Ж. Құзар,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

«АҚ ЖӘНЕ ҚАРА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

XX ғасыр лингвистикасында тілді қарым-қатынас пен таным құралы ретінде ғана емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастыру қарқынды бағытта дамып келеді.

Тіл - антропоцентристік құбылыс. Ол адам үшін қызмет етеді. Бұл барлық тілдерге тән ерекшелік. Сондықтан да болар, қазіргі заман лингвистикасында структурацентристік сипаттағы зерттеулерден гөрі, антропоцентристік бағыттағы ізденістер қатары үздіксіз жалғасуда.

Тілді антропоцентристік тұрғыда зерттеу мына төмендегі бағыттармен ерекшелінеді. Олар: «тіл және адамның рухани белсенділігі», «тіл және ойлау», «тіл және адам физиологиясы», «тіл және психология», «тіл және таным», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет», «тіл және этнос».

Әр ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философиясының негізін құрайды. Қазіргі ғылымында «концепт» терминінің қарастырылуы лингвистика мен философияның өзара әсерінің күшеюіне байланысты. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау

да дамиды. Жалпы «концепт» термині когнитивтік лингвистика ғылымының қажеттілігінен туындай отырып, лингвистикалық ақпаратты психологиялық, адамның таным әрекетімен ұштастырады. Логика ғылымында «концепт» термині мен «ұғым» термині бара-бар терминдер ретінде қарастырылады. Демек, концепт ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді. Лингвомәдениет тануда концепт жалпы белгілі бір этнос мәдениеттің басты элементі, адамның менталды әлемнің басты ұяшығы деп танылады.

Тіл білімінде концепт термині алғаш рет XX ғасырдың 20-30- жылдары қоршаған орта құбылыстарын тіл әлемінде бейнелеу мәселесін зерттеуге байланысты пайда болды.

Орыс лингвист ғалымы В.В. Колесов «концепт культуры образ - понятие - символ» мақаласында С.А. Аскольдов - Алексеевтың концепт жайлы ойлары мен сөздері Г. Шпептің «загруженные объемы смысла», А. Лосевтің «принципиальное значение» жайлы іліміне, С. Франктың уақыттан тыс мазмұн идеясына жақын келетіндігін, А.А. Потебняның